

Velence viharos vizeken (1499–1517)¹

A most bemutatandó kötet a szerző Itália Velence-szempon­tú történetét az 1380–1499 közti időszakban tárgyaló, 2019-ben megjelent munkájának² a folytatása. Ez alkalommal Velence történetének egy jóval rövidebb, de annál fontosabb szakaszának hadtörténeti áttekintését kapjuk, amely az előző kötethez hasonlóan magyar szempontból is érdekes lehet. A könyv előszó­ból, négy fejezetből és összefoglalásból áll. Ha a fejezetek terjedelmi megoszlását nézzük, rögtön kiderül, hogy a mondandó középpontjában a cambrai-i liga hábo­rúja áll, ami nagyjából a mű felét teszi ki (a ligához, mint ismeretes, II. Ulászló magyar király is csatlakozott). Az első három fejezet tulajdonképpen ennek a negyediknek, a legfonto­sbabbnak a felvezetéseként is felfogható. Érdemes figyelmet fordítani a periodizációra. A történetírás az itáliai háborúk kezdetét hagyományosan VIII. Károly francia király 1494. évi támadásától számítja. Moro azonban – nyilván velencei nézőpontból – az 1499. évet, a második velencei–oszmán háború kitörését tekinti korszakhatárnak.

A bevezető tételmondata a következő: a második velencei–oszmán háború véget vetett Velence addig vitathatatlan tengeri fölényének, míg a cambrai-i háború a genovai háború óta a legsúlyosabb válságot hozta el a város számára. Ez a két háború okozta azt a lassú – a szerző szerint nem megállíthatatlan – hanyatlást, ami az előző évszázad tündöklése után következett be, mintegy bevezetve az új évszázadot. A város politikusai érzékelték a változásokat, de Moro szerint, ahogyan a chioggiai háború után, egy emelkedő tendencia közepette, úgy most a hanyatlás küszöbén is rossz választ adtak a kihívásokra. A gazdasági, katonai meggyengüléssel járó háború után választott – ma fegyveres semlegességként neve­zett – stratégia politikai tévútnak, hibás döntésnek bizonyult. Az első olvasásra meghökken­tőnek és kissé erőltetettnek tűnő sommás ítéletet finom megfigyelésekkel meggyőző mó­don alátámasztja a szerző.

Velence a semmiből jött létre, olvashatjuk a kötetben, mivel gyakorlatilag nem volt szárazföldi területe. Lakói az első pillanattól kezdve kénytelenek voltak függetlenségük és megmaradásuk érdekében harcolni. Részben saját döntéseik alapján, részben kényszerből a velenceiek egy sajátos tengeri civilizációt hoztak létre, amelyhez azonban nem elég nem­zedékről nemzedékre a tengerparton lakni. Ahogyan meg lehetett teremteni, úgy el is lehetett veszteni ezt a sajátos kultúrát, amihez elegendő egy-két tétlen, elkényelmesedett nem­zedék. A szerző szerint ez következett be a 15–16. század fordulóján. Mivé vált ekkorra Velence? – ezzel foglalkozik a könyv.

1 Moro, Federico: *Venezia nella tempesta. 1499–1517. La crisi della Serenissima*. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana, 2020. 277 p. (Le guerre, 128.)

2 Moro, Federico: *Venezia offensiva in Italia. 1381–1499. Il secolo lungo di San Marco*. Gorizia, 2019. (Storie di uomini, d'armi, atti di storia, 124.)

Az első fejezet *A második velencei–oszmán háború (1499–1503)* címet viseli. Bajezid szultán, ahogyan korábban elődje, most is az itáliai politikai helyzet messzemenő figyelembevételével indította meg a támadást. Nem mellékes körülmény, hogy az itáliai háborúk miatt a város legnagyobb bankja, a Banco Garzoni – ma azt mondanánk – likviditási gondokkal küzdött, aminek következtében Velence hajóinak számát 38-ról 13-ra csökkentette, ami kihatott az oszmánok ellen bevethető tengeri haderő ütőképességére. A közelgő háborúról már 1498-ban szállongó hírek hatására Velence gyorsan befejezte az 1494-ben, a francia támadás nyomán újra kitörő és ekkor Firenze ellen vívott háborúját. A háború ugyanis bátorította a szultánt – Milánóval szövetségben – a város elleni támadásra. A Velence-ellenes szövetségben részt vett még a Nápolyi Királyság, amely a pugliai kikötőket akarta visszaszerezni; Ferrara, amely a stratégiai fontosságú Polesinát akarta visszaszerezni; továbbá VI. Sándor pápa, aki a Borgiák Itália feletti hegemoniájának tervét dédelgette. Mindez megmagyarázza, hogy Velence miért kötött 1499-ben igen előnytelen feltételekkel békét, és hogy újfent a franciákhoz fordult, akikkel Blois-ban szövetséget kötött, ürügyet szolgáltatva az új király, XII. Lajos újabb támadására.

Az oszmánok stratégiája egyszerű volt: mivel a hajóhaduk jóval gyengébb volt, megpróbálták megosztani a velencei erőket, ezért Iszkender pasát Friuliba küldték portyázni, hajóikat pedig ágyúkkal szerelték fel. A modernizálás érdekében nagy számban fogadtak fel keresztényeket, főleg görögöket, amivel nagy kockázatot vállaltak, mert így az ellenség tudomást szerzett a haditervről (a peloponnészoszi velencei bázisok, például Lepanto, vagy siker esetén további velencei birtokok, például Korfu megszerzése). Az oszmánok győzelmük esetén kijutnának a Földközi-tengerre, ami elősegítené Kréta megszerzését. A velencei terv viszont az egyszerre felvonuló tengeri és szárazföldi oszmán erők egymástól való elszigetelésével, a tengeren próbálta kicsikarni a döntést.

A háborúban már megmutatkozott az, amit a bevezetőben Moro a hanyatló tengeri kultúráról mondott. A velenceiek hadvezére, Antonio Grimani, az egyik legelőkelőbb velencei patríciuscsalád tagja nem volt megfelelő választás. Nem ismerte a flottát, és nem ismerte az embereit, viszont sokat fizetett a tisztségért. A velencei hajóhad amúgy is komoly strukturális problémával küzdött. Magvát ugyanis továbbra is az evezős meghajtásra épülő gályatípus (*galea*) alkotta, amelyen a portugál, spanyol vagy éppen az angol flottát forradalmasító vitorlát nem fő-, hanem csupán kiegészítő szerepet játszott, így kevesebb ágyút és hadinépet tudott szállítani. Mivel a meghajtást alapvetően nem a szél, hanem az emberi izomerő végezte, a végrehajtható flottaműveletek rövidebbek voltak, mert a kifáradás miatt, valamint az ellátmány érdekében viszonylag gyorsan fel kellett keresni az ellátóbázist. A vitorlások ezzel szemben huzamosabb ideig is képesek voltak egy helyben maradni, több ágyút tudtak szállítani, így a tűzerejük is jóval nagyobb volt. A velencei taktika hasonlóan konzervatív volt: a terv az ellenséges hajóhad centrumának megbontását célozta az ágyúk segítségével, amit kizárólag követett volna, tehát a szárazföldi harc tengeri változatát akarták alkalmazni. Ahogy a vitorlával szemben az evezős, úgy az ágyúval szemben a kézifegyver élvezett elsőbbséget.

A velencei hajóhad 42 hadigályából állt, amelyből 12 volt a nagy gálya, összesen 105 hajóval rendelkezett, a fedélzetükön 25 ezer katonával és matrózzal. A Daud pasa vezetése alatt álló oszmán hajóhadnak 240 hajója és 37 ezer embere volt. A velencei haditerv kulcsa a szél volt, amely az összecsapás tervezett időpontjában, július–augusztusban északkeleti vagy délkeleti irányból fújt (ennek a csata helye szempontjából volt jelentősége). Daudot azonban, nagy megkönnyebbülésére, nem Gallipolinál, ahol nem lett volna lehetősége manőverezni, hanem jóval délebbre, Modonénál várták, éppen ott, ahol a szigetek alkotta szűk tengeri útvonal véget ér, és a nyílt tenger kezdődik. E két pont között több szűk

átjáró is volt, a velencei hadvezetésnek tehát nemcsak e két, hanem több helyen is alkalma adódott volna, hogy szűk vízen döntő csatára kényszerítse az oszmán flottát.

A másik hibás velencei előfeltevés az volt, hogy a törökök harcolni akarnak. Ezzel szemben a pasának esze ágában sem volt, mivel arra törekedett, hogy épségben elérje a kítűzött célt, ahol a szultán vezetésével felvonuló szárazföldi sereg tüzésége hathatósan támogatni tudja. Daudnak végül sikerült kicsúszni a kelepceből. Még így sem volt veszve minden velencei szempontból, mivel a Portolongo kikötőjébe menekülő oszmán hajóhad csapdába került. Grimaniak lehetősége lett volna a kikötőben megsemmisíteni az egész hajóhadat, ha már addig azt elmulasztotta. Ehelyett megelégedett a blokáddal, amit viszont az erősödő szél miatt nyolc nap után fel kellett adnia. Az oszmán hajóhad végül elérte a fő célt, Lepantót, ahová közben megérkezett a szárazföldi sereg az ostromágyúkkal. Augusztusban több kisebb összecsapásra került sor, a velencei győzelmek azonban nem feledteték, hogy a hadvezetés csődöt mondott. A török flotta és a szárazföldi sereg hathatósan támogatta egymást, amit a velencei hajóhad nem volt képes megakadályozni. Az 1500-ban megnyíló béketárgyalásokon a szultán több támaszpont átadását követelte, a feltételek azonban elfogadhatatlanok voltak a város számára. A háború folytatódott.

A város követeket indított el a segítség érdekében Magyarországra, Franciaországba, Portugáliába és Spanyolországba. A kísérlet nem végződött sikerrel, mivel egyedül Spanyolország, pontosabban az uralma alatt álló Nápolyi Királyság ígért és nyújtott végül valós segítséget. Magyarországgal csupán a következő évre értek be a tárgyalások, melyek eredményeként egy hármasszövetséget hoztak létre a pápaság csatlakozásával. A szövetség azonban nem lépett életbe.

A török támadások folytatódtak. Az említett nehézségek miatt és a szövetségkötés ellenére Velence újra tárgyalni kezdett, aminek következményeként 1503 májusában ratifikálták a békemegállapodást (számos, három évvel korábban követelt támaszpontot átadtak). Sovány vigaszt jelentett, hogy spanyol segítséggel sikerült elfoglalni Kefalóniát.

A súlyos kudarc nemcsak Grimani alkalmatlanságára világított rá, aki ellen eljárást is indítottak, hanem az egész velencei parancsnoki kar csődjét is napvilágra hozta. Grimani viselkedése és a rossz vezetés demoralizálta a flottát, ennek igazán aggasztó jeleit mutatták a parancsmegtágadások. A flotta súlyos morális válságát csak reformokkal lehetett volna megszüntetni, Moro szerint tengerészeti iskolák nyitásával, ahol megfelelő toborzás után szolgálatra alkalmas legénységet és tisztikart nevelhettek volna ki. Pedig az oszmán háború elvesztése nélkül is elég komor felhők kezdtek el gyülekezni a város fölött...

A második fejezetnek, *A portugál selyeműtnak* látszólag nem sok köze van az Itáliában és az oszmánokkal vívott háborúhoz. Még tartott a háború, amikor 1502-ben a Levantéból félig üresen futott be egy hajó, ami megisméltódott 1504-ben és 1512-ben, amikor teljesen üresen érkeztek hajók. A háttérben Portugália nagy sikere: Afrika körülhajózása és India, illetve a Fűszer-szigetek elérése, a fűszer-kereskedelem birtokbavétele állt. A portugálok a megszerzett előnyt és pozíciókat támaszpontok építésével biztosították be. Mindez az amúgy is gazdasági nehézségekkel küzdő Velence helyzetét súlyosbította, és a város – amely 1508-tól élet-halál harcot vívott az ellene megalakult cambrai-i szövetséggel – lassú és keserves hanyatlásának nyitányát jelentette. A kudarcral végződött oszmán háború után és a portugálok előretörését követően elkerülhetetlenül reformokat kellett volna bevezetni, ami azonban nem következett be. Felvetődhet a kérdés, hogy miért kapott helyet a könyvben ez a fejezet. A szerző nyilvánvalóan ezzel is azt kívánta demonstrálni, hogy hiányzott Velencében az átgondolt stratégia és az annak megalkotásához szükséges szellemi-pszichológiai háttér, ami a bevezetőben említett tengeri kultúra hanyatlásában gyökerezett.

Moro szerint a világkereskedelemben a portugál, majd a spanyol felfedezések után bekövetkezett változások hátrányos hatásait – ha megszüntetni nem is, de – mérsékelni lehetett volna a szükséges intézkedésekkel, ami Velence bekapcsolódását jelentette volna a kialakuló világkereskedelemben.

A következő fejezet a *Közjáték* (Intermezzo) címet viseli, bár mi inkább az előzőnek, amelyre ez a szó sokkal jobban illik, adtuk volna ezt a címet. A fejezet az 1508-ban megkötött és Velence megsemmisítését célzó cambrai-i liga előzményeit tárgyalja. A városnak a háború kezdeti időszakában egyetlen szövetségese Franciaország volt: XII. Lajos, az új király 1499-ben indította meg támadását, amelynek első áldozata az egykori szövetséges, Ludovico Sforza, az il Moro volt, aki 1500-ban fogságba került, és 1508-ban meghalt. Láttuk, hogy az oszmánok remek időzítéssel, szintén 1499-ben indították meg csapataikat. A francia szövetség mindazonáltal számos problémát hordott magában, mivel a Valois-k nemcsak az Anjouk Nápolyi Királyságát, illetve az orléansi ág Milánóját akarták megszerezni, hanem a konstantinápolyi latin császárság visszahódítása is terveik közt szerepelt. Már VIII. Károly kilátásba helyezte, hogy Nápoly megszerzése után Konstantinápoly következik. Ez már a Magyar Királyságot is érintette, amelynek a Velence által megszállt dalmáciai területeket ígérték, így a tervezett kereszties hadjárat a magyarok érdekeit is szolgálta volna.

Ami zavarta Velencét, zavarta a többi itáliai hatalmat is. Az 1503. évi cerignolai és gariglianói csaták után, amelyeket a spanyolok nyertek meg Gonzalo de Córdoba, a Gran Capitan vezetésével, a francia–spanyol párharctól megijedő VI. Sándor pápa Velencének spanyol- és franciaellenes szövetséget ajánlott, amit azonban a város nem fogadott el. A Borgia pápa még ebben az évben elhalálozott, amit Velence azonnal kihasználta, romagnai városok sorát foglalva el, amelyek pápai birtoknak számítottak. Ez hamarosan megbosszulta magát. II. Gyula, az új pápa visszakövetelte ezeket, amire a város nem volt hajlandó. Jogilag elismerte volna a pápai hűbért, némi adóval megtoldva, az investitúrajogról azonban nem volt hajlandó lemondani.

A másik ellenség Miksa császár volt: a város őt is alábecsülte. Jóllehet Miksának sikerült Mária hercegnő kezével a burgundi örökség nagyobbik részét elhalászni a Valois-korra elől, Velencében szegénynek és gyengének ítélték meg. Ezt is rosszul tették: Miksa ugyanis elszánta magát arra, hogy helyreállítsa a birodalom tekintélyét Itáliában. Ebben Luxemburgi Zsigmond, de végső soron az Anjouk politikáját követte. Miksa nehezményezte, hogy a velenceiek engedélye nélkül foglalták el Cremonát, ami császári hűbér volt, illetve a Goriziai (Görz) Grófságot, amely szintén annak számított. Mi több, igen közel feküdt Trieszthez, ami ráadásul Habsburg-birtok volt: ez Miksát már dinasztikus szempontból érintette. Amikor a város nem volt hajlandó elégtételt adni, a császár megkereste a Habsburgok ősellenségét, Franciaországot (1504-ben, a visszautasított pápai ajánlat után). A franciák ekkor még nem fogadták el a szövetséget, Velence viszont válaszút elé került. Moro szerint két lehetősége volt, vagy maga is létrehoz egy szövetséget, amihez azonban engedményeket kellett volna tennie, vagy háborút indít. Utóbbihoz azonban egyedül túlságosan gyengének bizonyult, ezért szövetkezett a franciákkal, ami korábban is kétélű dolognak bizonyult.

Nem sokkal később nyilvánvalóvá vált: a harmadik fő és váratlan ellenség éppen a Francia Királyság lett. Miksa a Milánóhoz kapcsolódó jogigényének elismerését, illetve Velence birtokainak szétosztását ígérte Franciaországnak. Ez olyan gáláns ajánlat volt, amit a mohó franciák nem tudtak visszautasítani. XII. Lajos 1508-ban elfogadta a császár ajánlatát, aki egyébként nem is tehetett egyebet, mivel amikor újra megkereste Velencét és egy hármass szövetséget ajánlott fel a pápával a franciák ellen, a város elutasította azt. Mi több, megtagadta a római királykoronázásra igyekvő Miksától az átvonulási engedélyt. A nyilván-

való sértést viszont nem lehetett megtorlatlanul hagyni. A város lépését, melyet a többi itáliai állam helyeselt, mert mindegyik tartott a császártól (is), az magyarázhatja, hogy ekkor még fennállt a barátság a franciákkal, illetve a Trieszt–Gorizia–Fiume háromszög súlyos konfliktust hordozott magában. A Köztársaság Goriziát már elfoglalta, de a másik két területet is meg akarta szerezni, ezért fő ellenségének Miksát tartotta, és nyilván félt attól, hogy a kért átvonulásból összeütközés kerekedik.

Miksa már 1507-ben elhatározta magát a háborúra, amely a következő év elején ki is tört. De hibás stratégiát választott, ahelyett ugyanis, hogy összefogta volna elégtelen erőit, nem biztosította a kellő katonai túlsúlyt, hanem három irányban támadt. Ezzel a velencei csapatokat akarta megosztani, amelyek Verona és Bassano támpontokkal védekező állásban fogadták a támadást, ezáltal azonban a saját erőit forgácsolta szét. Az összecsapás Rusecco mellett teljes velencei győzelmet hozott, a támadásba lendülő velencei csapatok elfoglalták Fiumét, Trento bevétele viszont már nem sikerült. A császár megalázó békére kényszerült. A Köztársaság azonban súlyos hibát követett el. Moro szerint francia segítséggel meg kellett volna semmisíteni a császár itáliai uralmát, végérvényesen felszámolva összes itáliai birtokát. Az alkalom elmulasztása azonnal megbosszulta magát.

A negyedik fejezet *A cambrai-i liga háborúi (1509–1517)* címet viseli. A hibás lépések következménye az 1508. december 10-én, Cambrai-ben Miksa lánya, Margit és Amboise bíboros által aláírt szövetség lett, amely a németalföldi konfliktus Miksa számára előnyös rendezése és a Milánó feletti francia igény elismerése mellett Velence összes szárazföldi birtokának felosztási tervét tartalmazta. A császár a szövetségbe invitálta szinte az összes itáliai hatalmat, köztük a velencei segélypénzek miatt vonakodó II. Ulászló magyar királyt, akinek Dalmácia visszaszerzését ígérte. (Sajnos itt becsúszott egy bosszantó nyomdahiba, a magyar király ugyanis VII. Ulászlóként szerepel.) A szövetség gyenge pontja, hogy a sok résztvevőnek nem csak egy közös érdeke volt, ami különösen érvényes a francia–Habsburg rivalizálásra. A különböző célokat tükrözte az elfogadott haditerv, amely nem határozott arról, hogy a támadást egy időben indítják meg, ami lehetőséget adott Velencének, hogy átcsoportosítsa az erőit.

A velencei titkosszolgálatnak már december 13–30. között sikerült teljes képet kapnia a cambrai-i szerződés résztvevőiről és a tervekről, amit nem utolsósorban kiváló információs hálózatának köszönhetett. A velencei diplomácia akcióba kezdett: megerősítették a pugliai kikötőket és megpróbálták Magyarországot, illetve a pápaságot leválasztani a szövetségről, továbbá éket verni az új és őszintétlen barátok, a császár és XII. Lajos közé.

A franciák 1509 márciusában indultak el, áprilisban deklarálták a háborút: támadásuk már az elején nagy teret nyert, annak ellenére, hogy a velenceiek felkészültek a támadásra, a szövetségesek pedig gyakorlatilag ölbe tett kézzel nézték, mit végeznek a franciák. A velenceiek között viszont vita támadt a követendő stratégiát illetően. Az egyik hadvezér, Bartolomeo d’Alviano a szövetségesek tétlenségét konstatálva frontális támadást javasolt, és amellet kardoskodott, hogy a franciákat egy nagy döntő csatára kell kényszeríteni. A Velence szolgálatában álló másik hadvezér, Nicolò Orsini ezzel homlokegyenest ellenkező nézetet képviselt, és azt javasolta, hogy a támadást megerősített állásban kell fogadni, ami egyébként a hagyományos velencei stratégiának számított. Végül az utóbbi álláspont győzött, sikeres végrehajtását azonban az elemek megghiúsították. A francia támadás idején ugyanis soha nem látott alacsony vízállás köszöntött be, így a hagyományos velencei stratégiát, amely a védelemben nagymértékben épített a folyókra, csatornákra, ahol a tengerhez hasonlóan a hajóhad miatt a velenceiek előnyben voltak, az időjárás miatt nem tudták alkalmazni. Emellett a két hadvezér továbbra is vitakozott, és elmulasztották, hogy az erejét

megosztó ellenséget egyenként győzzék le. Elképzelhető, hogy a vita mögött valójában a Signoria, a velencei kormányzat állt, amely harc helyett a diplomáciát bevetve próbált meg áttörést elérni. Követein keresztül – idővel kiderült, sikertelen – ajánlatot tett a pápának és a császárnak, utóbbinak Milánót és 200 ezer dukátot ajánlva fel. A hibák nemsokára megboszszulták magukat: 1509. április 29-én Agnadellónál a velencei csapatok megsemmisítő vereséget szenvedtek.

A stratégiai szintű vereség után a Köztársaság gyakorlatilag feladta Romagna védelmét, azt remélve, hogy II. Gyulát mégiscsak sikerül egyezsége bírni. Ebben nem is csalókoztak a velenceiek, a pápát megrettentette a csata következtében előálló új helyzet, amelyet sokkal fenyegetőbbnek ítélt a korábbiakhoz képest, és pozitívan reagált a Romagna átadását tartalmazó ajánlatra. Az Agnadellónál győztes franciák, akik tulajdonképpen kizárólag a saját erejükre támaszkodva arattak diadalt, nem nagy kedvvel folytatták a hadműveleteket; Milánót végül is megkapták, a további sikerek már inkább a császárt erősítették volna. Ez lehetőséget teremtett, hogy a velenceiek Bergamo súlyponttal megállítsák az előrenyomulást, és kettévágják a francia hadsereget. Minden azon múlt, hogy idejében össze tudják-e vonni a támadáshoz szükséges erőt. A váratlan azonban ezúttal Bergamo lakosságának képében felülírta terveket. A város megadta magát a francia csapatoknak, ezután röviddel Brescia is elesett. Verona szintén kapitulált, és most már a Velencéhez közel fekvő Padova került veszélybe, amely a Köztársaság előterét védő várnégyszög egyik csúcsát képezte.

Újabb ajánlatokat tettek a franciáknak, a nápolyiaknak, Ferrarának és Miksának. Utóbbi számára az előző évi ajánlatot jócskán megfejelve Trento, Gorizia és Trieszt visszadását is felajánlották, valamint hogy a megmaradó területeket a császár vicarius generalisaként, helytartójaként fogják kormányozni. Egyikkel sem érték célt, megismétlődött az 1378–1380-as válsághelyzet, ám az ellenség ezúttal még erősebb volt. Padova is elesett. Az egyetlen reményt keltő esemény a pápa – akit a Köztársaság Romagna átengedésével a maga oldalára állított – francia- és Habsburg-ellenes szövetségi ajánlata volt.

A válságos helyzetben a velenceiek új haditervet eszeltek ki, ami nagymértékben épített a folyókra és csatornákra. Első lépésként a Brenta folyón Padova alá úsztatták a hajóhadat, és amikor a város egyik kapuját sikerült csellel elfoglalni, bevették a várost. A velencei csapatok ezután az újra kiegészült várnégyszög és Friuli oltalmában, a könnyűlovasságot felhasználva rajtaütésekkel nyugtalanították az ellenséget, amely mindenképpen vissza akarta foglalni a várost. Újabb vita kezdődött a hadvezetésben: nyílt csatára kényszerítsék az ellenséget vagy védekezzenek? A szerző hosszan részletezi Padova ostromát. A császár serege – melynek soraiban franciák is harcoltak, nem túlzottan lelkesen – felbomlott az elvonulás során. Moro szerint a velenceiek ekkor ugyanazt a hibát követték el, mint korábban, s ami az agnadellói vereséghez vezetett: ahelyett hogy felhasználna a vízi út adta lehetőséget üldöztek volna a császári sereget, háborítatlanul hagyták elvonulni.

A háborúban semmilyen hiba nem marad következmények nélkül, és ez alkalommal sem történt másképpen. Miután a Szenátus, nyilván a megegyezésben reménykedve, hagyta elvonulni a császár seregét, vissza akarta foglalni Veronát, ezért a szárazföldi csapatok zömét a város alá küldte, a hajóhadat pedig Ferrara ellen vezényelte. Ezzel szétforgácsolta az amúgy sem túlságosan erős haderejét. A Ferrara elleni támadás oka nemcsak az volt, hogy visszaszerezzék az elvesztett területeket és befolyást, hanem hogy ezáltal leválasszák a hercegséget a szövetségről. A tervet azonban nem sikerült megvalósítani: a hajóhaddal a hercegség ellen küldött d'Alviano nem rendelkezett elég szárazföldi erővel, ráadásul ő délre, a Nápolyi Királyság ellen akart vonulni, hogy visszaszerezze a pugliai kikötőket, amire számottevő ellenséges tengeri erő hiányában megvolt az esélye.

Moro igen érdekesen és szemléletesen írja le, hogy a víz, ami általában a velenceieket segítette, hogyan fordult ellenük a polesellai csatában. A támadást Ferrara ellen – a Padovánál sikerrel alkalmazott taktikát követve – elsősorban vízi úton akarták kivitelezni, ennek elhárítására a ferraraiak a gátakon felállított tüzérséggel védekeztek. Ahhoz, hogy a hajók ne akadjanak el, gerincük alatt még minimum 15 centiméter víznek kellett lennie. Ekkor azonban olyan alacsony volt a vízállás, hogy a víz mélysége elérte ezt a kritikus szintet. A velenceiek tisztában voltak azzal, hogy a térség folyóinak jelentős a vízsztintingadozása, és hogy alacsony vízállás után nagyon hirtelen érkezhethet egy árhullám. Mindezzel számoltak is terükben. Minél alacsonyabb a vízállás, annál alacsonyabban siklanak a hajók, ugyanakkor annál magasabbra kerül a partszegély. Ez azt jelentette, hogy a gát tetején védelmi állást elfoglaló ferrarai csapatok nem voltak képesek ágyúikat lefelé irányozva használni. D’Alviano azonban ahelyett, hogy kihasználta volna ezt a helyzetet, tétlenkedett, ami az ő elképzelése alapján érthető, mivel a vállalkozást számottevő gyalogság híján nem látta sikerrel kecsegtetőnek. A tétlenkedés azonban megpecsételte a hadjárat sorsát. A közben megérkező árhullám megemelte a vízszintet, a hajók így már kitűnő célpontokká váltak. A ferrarai tüzérség pusztító sortüzeinek hatására d’Alviano kénytelen volt visszavonulni.

A polesellai kudarc újra nehéz helyzetbe hozta Velencét. A magukhoz térő, erősítést kapó császári csapatok Vicenza felől, a franciák Milánó felől támadtak, aminek következtében a Köztársaság csapatai harapófogóba kerültek; egyúttal a harcok súlypontja Ferrarába helyeződött, ahol a velenceiek éppen kudarcot vallottak. A kutyaszorítóból egyetlen lehetséges kiútnak a diplomácia ígérkezett. Követek mentek a pápához, a vele kötött fentebb említett paktumot ugyanis a Tízezres Tanácsa érvénytelenítette, arra hivatkozva, hogy kényszer hatása alatt született. Követek indultak Magyarországra, a császárhoz és a szultánhoz. Közben a pápai legátus segítségével tízezer svájci zsoldost fogadtak fel, hogy Milánó ellen, a franciák hátába küldjék őket. A zsoldosok azonban ezúttal nem váltak be, mivel konstatálva, hogy honfitársaik vannak az ellenséges csapatok között, harc nélkül hazavonultak (gyanítható, hogy ebben inkább a francia pénz játszott szerepet). Közben a császári csapatok és a franciák sem mozdultak, a két fél kölcsönös bizalmatlansága ezúttal is a velenceieket segítette. A patthelyzetben újra diplomáciai tárgyalásokra került sor. 1511 februárjában, Mantovában összeültek a felek, aminek egyetlen eredménye az lett, hogy a pápa a császár kivételével az egész ligát kiátkozta, így nyíltan is a velenceiek mellé állt. II. Gyulának sikerült megnyerni a spanyolokat, VIII. Henriket, a velenceiek pedig újra a svájciakhoz fordultak, akik ahogy korábban, most sem váltak be, mivel a franciák megvesztegették őket.

A harcok Ferrarából Romagnába tevődtek át. 1512-ben a Ravenna melletti csatában a francia–német–olasz haderő – parancsnoka, Gaston de Foix vakmerő támadásának köszönhetően – győzelmet aratott, de mivel a hadvezér elesett a harcban, a győzelmet a liga nem tudta kihasználni. Ráadásul Miksa ez alkalommal hajlandó volt fegyverszünetet kötni, sőt területén, az Adige völgyében átengedett 17 ezer svájci katonát, akik ezúttal harcoltak is, és akiknek köszönhetően megváltoztak az erőviszonyok. Milánóba visszahelyezték a Sforzákat, Firenzébe pedig a Medicieket. Újra tárgyalások következtek, megint Mantovában az általános itáliai rendezés érdekében, újfent sikertelenül. A kudarc oka, hogy a felek alapvetően Velence és Franciaország kárára akarták megkötni az egyezséget. Mindez oda vezetett, hogy a franciák és a velenceiek újra egy oldalon találták magukat. Mint láttuk, a franciák és a velenceiek mindig természetes szövetségesnek számítottak, mivel számottevő területi követeléseik nem voltak egymással szemben. Miksa viszont szövetséget kötött a pápával, aki nem sokkal ezután meghalt, őt X. Leó, a Medici pápa követte. A spanyolok ezúttal a nápolyiakkal együtt a franciák, következképpen a velenceiek ellen álltak csatasorba. A Novara

mellett vívott ütközet 1513-ban a pápai és svájci csapatok sikerével végződött, ám döntést ez sem eredményezett, mivel a háború folytatódott. XII. Lajos meghalt, utóda, az ifjú I. Ferenc elődeihez hasonlóan igen harcias és ambiciózus volt. 1515-ben megindította a Francia Királyság harmadik nagy támadását. A háború legvéresebb csatája Marignano mellett francia–velencei sikert hozott. Miksa császár ekkor újabb kísérletet tett Milánó elfoglalására, ám a svájciak ezúttal sem váltak be, mert nem akartak egymás ellen harcolni, és hazavonultak. 1516 elején meghalt I. Ferdinánd aragóniai király, ami elhárította az akadályt a spanyol–francia béke előtt. Ezt egészítette ki a franciák békekötése a svájci kantonokkal. Az egyedül maradt Miksa decemberben csatlakozott az általános békéhez.

Az összefoglalásban Moro a bevezetőben feltett kérdésre – Mivé lett Velence? – azt a választ adja, hogy másodrangú, más segítségére szoruló hatalom. Ennek okai az oszmánok, a portugálok és a cambrai-i ligaháborúk voltak. Tényleg ilyen egyszerű lenne a válasz? Az eseményeket alapján igen. Csakhogy a szerző egy újabb kérdést is feltesz: mit lehetett volna tenni? És a lényeg pontosan ebben áll, mert Moro szerint nem külső, hanem belső okok játszották a fő szerepet. Ezek a szerző szerint négy pontban ragadhatók meg: 1. A Köztársaságnak nem a szárazföld, hanem keleti irányba: Konstantinápoly, illetve a Fekete-tenger felé, nyugaton pedig az óceánra kilépve kellett volna terjeszkednie; a lényeg, hogy a tengeren. 2. Ehhez feltétlenül szükséges lett volna a hajózási forradalom adaptálása, a vitorlás hajókra való áttérés, ami nem lett volna nehéz, mivel Európa legnagyobb hajógyára és raktára, az Arzenál Velencében volt, ahol rendelkezésre állt a kellő szakértelem és tudás. Azért nem történt meg mindez, mert néhány nemzedék alatt kiveszett az a tengeri civilizáció, mely megteremtette és naggyá tette a várost (és amely ugyanekkor felemelte az ango-
lokot, tesszük hozzá mi). Feltámasztásához pedig hiányzott a politikai akarat. 3. Ami a szárazföldet illeti, az állandósuló háborúk miatt hivatásos, tehát nem zsoldos, nemzeti hadsereget kellett volna felállítani. Ezt propagálta a könyvben nem említett Macchiavelli is a firenzeieknek. Ez akkor kivitelezhetetlennek bizonyult, azonban okvetlenül meg kell jegyezni, hogy Itáliában a zsoldosok túlnyomó része mindig is olasz volt, az idegenek az idegen hadseregekkel érkeztek nagyobb számban. Ennyiben ez a követelés nem volt teljesen megvalósíthatatlan akkor sem. 4. A megfelelő vezetés hiánya. A háborúk ugyanis megmutatták: attól, hogy valaki patrícus, még nem lesz jó vezető.

Moro új nézőpontból, új kérdéseket megfogalmazva járja körül a 15–16. század fordulójának eseménydús itáliai történelmét. A könyvből nem hiányzanak a magyar vonatkozások sem, ami felhívja a figyelmet arra, hogy a Magyar Királyság történetének ezen időszakát igen hasznos és tanulságos lenne az itáliai háborúk velencei nézőpontjának segítségével is vizsgálat tárgyává tenni.

*Kruppa Tamás**

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézetének egyetemi docense (6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6., kruppa.tamas@szte.hu) és az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történelmi Kutatócsoport főmunkatársa (ELKH). A recenzió az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történelmi Kutatócsoport (ELKH) keretében a Támogatott Kutatócsoportok Irodája támogatásával készült.

Bizánc és Róma uniós politikája és az örmény egyház¹

A nemzetközi tudományosság régóta várt egy világnyelven megjelenő monográfiára, amely behatóan és kimerítően foglalkozik az örménység és a bizánci, illetve a római egyház közötti középkori kapcsolatokkal, mígnem 2017 elején napvilágot látott a lengyel Krzysztof Stopka armenológus-történész professzornak, a krakkói Jagelló Egyetem armenológiai tanszékvezetőjének és egyúttal a Collegium Maius rektorhelyettesének a könyve. A kötet a 2002-ben Varsóban, a Lengyel Tudományos Akadémia gondozásában *Armenia Christiana: Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego* című munka angol nyelvű fordítása.

Krzysztof Stopka jól felépített és hatalmas forrásmennyiséget megmozgató és egyúttal inspiratív monográfiája három szervesen egymásra épülő fejezetből áll. Ezek közül az első kettő rövidebb terjedelmű, bevezető és egyszersmind összefoglaló jellegű. Az első részben alapvető ismereteket kapunk az örmény apostoli egyház születéséről, az erőteljes görög-római, majd a még erőteljesebb szír egyházi befolyásról, valamint az egyházalapító Világosító Szent Gergely (*Surb Grigor Lusavorič'*) térítéseiről. Ugyancsak az első fejezetben mutatja be a szerző az örménység és az egyre inkább politizáló örmény apostoli egyház kapcsolatát a középpertsa Szászánida Birodalommal. A „pogány” zoroasztriánus vallású államalakulat 428-ban kiterjesztette politikai befolyását a korabeli örmény államra, és üldözni kezdte a kereszténységet az országban, illetve a Kaukázuson túli régióban. Az 5. század második felére azonban a Szászánida Birodalom hozzáállása radikálisan megváltozott. A Szászánida Birodalom ugyanis politikai érdekből támogatni kezdte az ellenlábásával, a Keletrómai (Bizánci) Birodalommal politikailag és felekezetiileg szembeforduló nesztorianusokat, akik közül nagyon sokan a perzsa állam területére menekültek, és ott egyházat alapítottak Ktésifón központtal. (Előzmény: a 431. évi epheszoszi és a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinatok után szkizma következett be.) Az örmények a nesztorianusokat ellenségként tartották számon, mivel a perzsák az oszd meg és uralkodj elve alapján velük igyekeztek sakkban tartani az örményeket. Nina Garsoïan meghatározó kutatásai alapján ezt az időszakot a perzsa fenyegetés idejének nevezik (*la menace perse*).

A kötet következő nagy fejezete a 6–12. századi periódust öleli fel. Ebben az időszakban kulcsszerepet kapott a Keletrómai, majd a későbbi Bizánci Birodalom felől érkező egyházi uniós politika. Konstantinápoly integrálni kívánta az örményeket a Bizánci Birodalomba, és ehhez az ideológiai alapot az egyházi unió kérdése szolgáltatta. Az uniót Bizánc

1 Stopka, Krzysztof: *Armenia Christiana: Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Century)*. Kraków, Jagiellonian University Press, 2017. 368 p. (Jagiellonian Studies in History, 8.)

erőszakos módon akarta elérni, ami az örményekből makacs ellenállást, majd pedig határozott elutasítást váltott ki. Igaz ugyan, hogy Konstantinápoly erőszakkal rá tudta venni az örményeket az egyházi unióra, de ez csak átmeneti sikernek bizonyult, mert az örmények – a történeti források tükrében – valójában csupán időhúzásból adták be a derekukat. Amint kedvezőbb lett a politikai helyzet, az örmény apostoli egyház nemzeti zsinatai (*žotovk'*) semmisnek nyilvánították a kierőszakolt egyházi uniókat. Mindenesetre Bizánc szemében politikai – és főképpen nem vallási – okokból az engedetlen örmények a 6–7. századtól kezdve (monofizita, vagy anti-khalkédónita) eretnekek lettek. Ezt az alaptalan vélekedést idővel Róma is magáévá tette. Az örmények a két nagy egyházzal szemben gyanakvóvá váltak, és minden egyes egyházi unió közeledést elutasítóan és megvetéssel fogadtak, mert a saját egyházuk önállóságára nézve veszélyesnek tartották azokat. Ez az időszak volt az úgynevezett bizánci fenyegetés korszaka (*la menace byzantine*).

A 6–12. század folyamán alakult ki az örmények körében az „ostromlott vár” szindróma. Az örmény felfogás szerint Bizánc és Róma megpróbálta őket, az igazhitű keresztényeket politikailag és konfesszionálisan befolyása alá vonni. Ráadásul ebben az időszakban az örmények szembe találták magukat a terjeszkedő iszlámmal is, és mindennek következtében megerősödött a hitük, hogy meg kell őrizni egyházuk önállóságát. Ebben a korszakban alakult ki az úgynevezett „három pogány közt” szemléletmód is, amely szerint az iszlám mellett a két nagy keresztény felekezet is ki akarta terjeszteni a politikai és egyházi befolyását az örménységre, amit a nemzeti létük szempontjából is veszélyesnek tartottak.

Bizánc 1045-ben elfoglalta a középkori Örményországot, és újfent erőszakos térítő politikába kezdett az örmények körében, ami az örmények biblikus méretű elvándorlását indította el az anyaországi területekről. Az örmény egyházfő, a katolikosz is elhagyni kényszerült anyaországi rezidenciáját. A tömeges elvándorlás egyik közvetlen következménye volt az úgynevezett száműzött kilikiai Örmény Fejedelemség, majd Királyság megalapítása (a fejedelemség fontos szerepet játszott a kereszties háborúk idejében). Az örmény exodus másik nagy iránya Kelet-Európa volt, azon belül is a Krím félsziget, illetve a Kijevi Rusz utódállamainak területe (Galícia, Halicsi Fejedelemség).

Itt jutunk el a könyv harmadik és egyúttal legnagyobb fejezetéhez, amelynek középpontjában a kilikiai Örmény Királyság és Róma kapcsolata állt. Az örménység a 13–15. században felismerte, hogy politikai megfontolásokból, a növekvő iszlám fenyegetés miatt közelednie kell a latin egyházhoz. Ezt az időszakot egyes armenisták egyháztörténeti szempontból preuniós korszaknak nevezték el. Róma, miután átvette a meggyengült Bizánc szerepét, egyházi unió politikával kívánta magához kötni az örményeket. Eleinte sikereket is el tudott könyvelni: számos kilikiai örmény arisztokrata család katolizált, a klérust azonban nem lehetett meggyőzni. Róma kezdeményezésére több unió zsinatot hívtak össze a 14. század első felében, ahol a két egyház teológusai megvitatták a vallási egyesülés lehetőségét. A latin egyház azonban kemény feltételeket szabott: a latin rítus teljes elfogadását és az 5. században kialakult örmény rítus elvetését követelte meg. Ezt viszont az örmény apostoli egyház kategorikusan visszautasította. Az örmények a sikertelen egyházi unió kezdeményezéseket követően 1375-ben a muszlim Mameluk Birodalom alattvalóivá váltak.

A növekvő iszlám nyomásra a 15. század első évtizedeiben az örmények újból keresni kezdték a kapcsolatokat a nyugati keresztény világgal. Ennek a közeledésnek volt a csúcspontja az 1439. évi firenzei unió zsinat. A latin egyház külön tárgyalta a tanácskozáson részt vevő, illetve a Kilikiában székelő katolikosz által delegált örmény teológusokkal. Kiemelt szerepet játszott Lemberg (Lwów, Lviv) örmény apostoli rítusú érseksége is. A latin egyház ugyanis külön meghívót küldött az érseknek, aki ugyancsak delegáltjai révén részt

vett a tanácskozásokon, sőt a leMBERGI érsekség emberei közvetítettek a latin egyház és a kilikiai örmény küldöttek között is. Firenzében – okulva Róma korábbi hibáiból – az örmény teológusokat bevonva egy, a katolikushoz igazított korai örmény unitus rítus kidolgozásán munkálkodtak. Végül latinul, *Decretum pro Armenis* címmel megfogalmaztak egy hosszú, minden részletre kitérő egyházi uniós nyilatkozatot, amely az örmény apostoli egyház egyesülését volt hivatott elérni Rómával.

Az egyházi unió azonban nem köttetett meg, mivel a vallási egyesülést támogató VI. Konstantin (*Konstandin Vahkac'i*, 1429–1439) örmény egyházfő elhunyt, és belviszály vette kezdetét az örmény apostoli egyházon belül. Egyfelől a klérus többsége nem támogatta az egyházi uniót, másfelől a papság jelentős része az egyházfői székhelynek az anyaországba (pontosabban a régi történelmi székhelyre, Ęjmiacinba) történő visszaköltözését szorgalmazta a kilikiai kisebbséggel szemben. Az ellentétek következtében az örmény apostoli egyház kettészakadt: Kilikiának és az anyaországi területnek is lett egy-egy katolikosza, akik nem ismerték el egymást. Ugyanakkor mindkét egyházfő harcosan ellenezte a firenzei határozatokat, mert Róma világi és egyházi befolyásának a megerősödését látta benne.

A könyv egyetlen nagy hátránya, hogy az eredeti, 2002. évi lengyel és a 2017. évi angol kiadás között másfél évtized telt el, s ez alatt az idő alatt jelentős új kutatási eredmények születtek. Különösen igaz ez a 12–15. századra. 2002–2017 között a levéltárakból és könyvtárakból számos új dokumentum került napvilágra a középkori örmény–latin egyházi kapcsolatokra vonatkozóan, különös tekintettel a kilikiai, illetve a firenzei időszakra. Ezek pedig sok tekintetben árnyalják a könyvben leírtakat. Példának okáért, a közelmúltban került elő a Vatikáni Apostoli Levéltárból egy, a 14. század első harmadára datált óörmény nyelvű kézirat, a *Donatio Constantini* korabeli örmény fordítása. Ez a megkreált propagandisztikus irat tulajdonképpen azt a célt szolgálta, hogy ideológiai és politikai háttérrel biztosítson egy megköthető egyházi uniónak a 14. században. Számos új tudományos közlemény és monográfia jelent meg a témában, amelyek eredményeit a könyv fejezeteiben és jegyzeteiben sajnos nem leljük fel. A tárgyalt könyvben sajnálatos módon nem került sor az alfejezetek átdolgozására, illetve kiegészítésre, emellett sem a levéltári forrásjegyzék, sem pedig a bibliográfia nem frissült.

Az említett hiányosságok nem csökkentik a könyv felbecsülhetetlen értékét, és nem kérdőjelezik meg hiánypótló voltát. A vaskos monográfia nemcsak a szűkebb értelemben vett armenológia, hanem a középkori egyetemes egyháztörténet, valamint az arabisztika, a bizantinológia, az iranisztika és a turkológia (oszmanisztika) művelői számára is megkerülhetetlen munka. A kötet komoly értékeket hordoz magában a rekatolizáció kutatói számára is, mivel nagy segítséget nyújt ahhoz, hogy világosan megértsük a 17–18. századi lengyelországi/galíciai (1630), erdélyi (1689) és anatóliai (1742) örmény egyházi uniók, valamint a kora újkori örménykatolikus (unitus) egyház megszületésének történelmi gyökereit. Krzysztof Stopka professzornak, a nagy múlttal és tekintéllyel rendelkező világhírű lengyel armenológiai iskola méltó képviselőjének a könyve értékes, számtalan tanulsággal szolgáló munka, és így jó szívvel ajánljuk a történettudomány művelői számára.

Nagy Kornél*

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., nagy.kornel@abtk.hu).

A történetírás a Kijevi és a Vlagyimir–szuzdali Ruszról¹

Sok évtizedes kutatómunka eredményének összegzését olvashatjuk Makai János 2018-ban megjelent, *Klió labirintusában* című historiográfiai kötetében. Az egi Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézet tanárának kutatásai középpontjában a 12–13. századi Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség története áll. A most ismertetendő műben a Kijevi Rusz és a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség 12–13. századi történetének historiográfiáját vizsgálja.

A könyv egyhatod részét kitevő első, *A középkori Rusz* című főfejezetében a kötet címében is szereplő Klió labirintusában találhatjuk magunkat, hiszen itt – a többi fejezettel ellentétben – nagyobb ívű téma, konkrétan az egész Kijevi Rusz historiográfiai áttekintése kerül terítékre. Elsőként a középkori Rusz kutatásának korszerű megközelítését vázolja a szerző, majd a korszak főbb kérdései közül kiemeli a normann és antinormann elméletet, a Kijvei Rusz felbomlását, Moszkva szerepét. *A történetírás a Kijevi Rusz egységéről* című alfejezetben különösen nagy figyelmet szentel a legtöbb vitát kiváltó témának, az óoroszl államalakulat egysége kérdésének. Szisztematikusan ismerteti az 1917 előtti oroszországi, a szovjet, a nyugati és a magyar történetírás tudományos eredményeit. A végén összegzi a vitákat kiváltó téma fő kulcspontjait, majd levonja a következtetést: „A kijevi állam egységének vizsgálatakor az a döntő kérdés, hogy mennyire érvényesültek a központi hatalom érdekei a megbízható helyi képviselőkön keresztül. Ebből a szempontból a Kijevi Ruszra inkább a széttagoltság volt a jellemző.”

A könyv második főfejezete Vlagyimir–Szuzdal két fejedelmének historiográfiai áttekintését nyújtja: előbb Andrej Bogoljubszkijt tárgyalja két, majd III. (Nagyfészki) Vszevolodot egy alfejezetben. Előbbinek két külön alfejezetben való tárgyalása véleményünk szerint nem indokolt, vagy éppen lehetett volna más felosztást követni. A szerző ugyanis külön-külön részben ismerteti Andrej Bogoljubszkij megítélését az 1917 előtti orosz, majd a szovjet történetírásban. A két alfejezetet azonban össze lehetett volna vonni, különösen annak fényében, hogy a szovjet történetírás eredményeit bemutató rész második felében már nem a történetírókhoz kapcsolódva olvashatunk az adott fejedelemlről, hanem egyes események kerülnek a figyelem középpontjába (az egyesítés, a metropólia létrehozásának kísérlete, Bogoljubszkij gyilkosai, a Bogoljubszkij halálát követő fosztogatás). Talán mindezt lehetett volna egy fejezetben tárgyalni (ahogy az Nagyfészki Vszevolod esetében is történt), vagy az anyagot nem a két történetírói korszak, hanem az eltérő vizsgálódási módszer alapján rendezni. A szerző elsősorban csak közli az egyes történetírói véleményeket, azonban abban az esetben, ha az idézett vélemény tárgyi tévedést is tartalmaz, nem marad el a korrekció sem.

1 Makai János: *Klió labirintusában. A történetírás a Kijevi és a Vlagyimir–szuzdali Ruszról*. Eger, Líceum Kiadó, 2018. 255 p.

A könyv harmadik, *Kijevi és vlagyimiri események* című főfejezete három különböző konkrét esemény historiográfiai interpretációjáról szól: Kijev 1169-es elfoglalásáról, az 1174-es vlagyimiri gyűlésről és a Nagyfésztkü Vszevolod vlagyimir-szuzdali fejedelem halálának évében (1211) bekövetkezett eseményekről. Az alfejezetek – az első főfejezethez hasonló módon – egy-egy jelentősebb történész munkásságát járják körül (Nyikolaj Karamzin, Vaszilij Szergejevics, Alekszandr Presznyakov és Klaus Zernack). Néhány esetben, amikor a historiográfiai áttekintés nem ad megnyugtató választ egy-egy kérdésre, a szerző a krónikák alapján maga interpretál röviden egy-egy eseményt. Makai János is állást foglal abban a kérdésben, hogy fordulópont volt-e Kijev életében 1169-es elfoglalása. Fontos állomásnak tekinti a város elfoglalását, de politikai centrum szerepét nem ennek következtében vesztette el. Egyrészt, a Kijevi Fejedelemség központja ezután is Kijev maradt, másrészt, a város összorosz politikai centrum szerepe már 1169 előtt is csak jelképes volt.

Végezetül elmondható, hogy kézbe véve a kötetet, már maga a borító is feltűnést kelt. Az élénk sárga szín és a két szürke épület, a kijevi és a vlagyimiri Aranykapu, felkelti a figyelmet. A könyvet végiglapozva feltűnik, hogy fényképek mellett további, a címlapon található illusztrációkhoz hasonló rajzok is helyet kaptak a kötetben. A mű végén található jegyzékből kiderül, hogy a rajzok Mező Anikó és Molnár Roland (hallgatók) munkái. A különböző épületek és a krónikák alapján készült illusztrációk mellett történészek képei, történeti munkák borítói és néhány – Mező Anikónak és Rózsa Sándornak köszönhető – térkép kapott még helyet a kötetben. A könyv szerkesztése és vizuális megjelenítése kellemes, a képek elhelyezése esztétikus, az újszerű grafikai ábrázolások néhol egyenesen izgalmassá teszik.

Makai János, ahogy előszavában célul tűzte, valóban bepillantást nyújt a források és interpretációk dzsungelébe. A vizsgált korszak első ránézésre nem tűnhet hosszúnak, de mivel historiográfiai munkáról van szó, nem is csak a korai két évszázad a lényeges, hanem a szintén legalább két évszázadot felölelő történetírói munkásság. A húszoldalas irodalomjegyzék széles körű irodalom feldolgozásáról tanúskodik. Jelentős segítséget nyújt a témában kevésbé jártas olvasóknak a fogalmak szakszerű magyarázata, ami lehetővé teszi, hogy a mű forgatása közben ne kelljen máshol utánanézni az orosz terminológiának. Ugyancsak átláthatóvá teszi a leírtakat, hogy az egyes fejezetek többségét pár mondatos összefoglaló zárja. Az, hogy a főszövegben nem jelenik meg az egyes kifejezések vagy történészek nevének cirill betűs alakja, könnyebben olvashatóvá teszi a kötetet, a fogalomtárban és a földrajzi nevek mutatójában azonban mindenképpen érdemes lett volna az eredeti, cirill betűs formát is feltüntetni. Talán hasznos lett volna egy kronológiát is elhelyezni a mellékletek között, vagy legalább a vizsgált fejedelemségek uralkodóinak listáját közölni. A tízoldalas névmutatóban szereplő személyeknek több mint a fele történész, művészettörténész, filológus vagy esetleg publicista (az említett 256 személy között 142-en kutatták a szóban forgó témát). Ebből is látszik, hogy a szerzőnek milyen hatalmas ismeretanyagban kellett eligazodnia, majd eligazítást nyújtania. Meglátásunk szerint Makai János nemcsak bevezeti Klió labirintusába az olvasót, hanem logikus és könnyen értelmezhető témavezetésével Ariadné fonalát is kézbe adja.

*Dinnyés Patrik**

* A szerző az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem BTK Történelemtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa, az Esterhazyánium Tudományos Kutatócsoport kutatója (3300 Eger, Eszterházy tér 1., dinnyes.patrik@uni-eszterhazy.hu).

Tolerancia és intolerancia az újkori Európában¹

Az utóbbi évtizedekben jól látható paradigmaváltás zajlik a vallási/felekezeti tolerancia újkori történetének kutatásában, legalábbis annak angolszász szeletében. Ezt, fogcsikorgatva bár, de azoknak is el kell ismerniük, akik eszmetörténeti érdeklődésük miatt elköteleződtek a korábbi módszertani kánon mellett és/vagy szimpatizáltak annak ideológiai előfeltevéseivel. Az új irány, melynek emblematikus alakjai Benjamin Kaplan és Alexandra Walsham, mindenképp az a felülről érkező (*top-down*) „ideologikusnak” nevezett felfogást bírálják, amelynek értelmében bölcselek által kidolgozott és törvényhozók által a gyakorlatba átültetett *teológiai-filozófiai érvek* alapozták volna meg a felekezetek újkori együttélését. A kutatások fókusza ennek megfelelően alapvető változáson ment keresztül: az új közelítés hívei a toleranciával kapcsolatos elméleti viták eszmetörténeti vizsgálatánál (milyen érveket használnak, milyen teológiai és bölcseleti tradícióra építenek az adott szerzők, miképpen illeszkednek a szabadság diskurzusának látszólag töretlen hagyományába stb.) sokkal relevánsabbnak ítélik a különböző felekezetekhez tartozó polgárok mindennapi együttélésének *társadalom- és mentalitástörténeti* kutatását. A fennkölt teóriánál, a protoliberalis bölcseleti kánon szövegeinek (Castellio, Bayle, Locke, Spinoza vagy éppen John Stuart Mill műveinek) eszmetörténeti elemezgetésénél gyümölcsözőbbnek tűnik szemükben a földhözragadt praxis vizsgálata.

Ben Kaplan emlékezetes megfogalmazása szerint a tolerancia gyakorlata ugyanis az esetek többségében nem elvi alapokon nyugszik, és egyáltalán nem feltétele a sokszínűség erkölcsi értéként való elfogadása,² a toleráns vagy intoleráns praxis szinte teljesen független a teológiai-bölcseleti reflexiótól. A szekularizáció győzedelmes előrehaladásáról és a gondolat szabadságának fokozatos kiterjesztéséről szóló nagy elbeszélést (*narrative of progress*) elvető historikus úgy véli, hogy amit némileg anakronisztikus módon toleranciának nevezünk, nem más tehát, mint pragmatikus és lokális válaszok gyűjteménye arra a kihívásra, amelyet a társadalom sajnálatos felekezeti megosztottsága jelent. A toleranciát és az intoleranciát egyébként sem érdemes abszolutizálni, vallja Kaplan, hiszen az újkori keresztények túlnyomó többsége nem fanatikus gyilkos, de nem is kantiánus bölcselet, hanem gyakorlati életcélokat követő és azok megvalósulásáért bizonyos kompromisszumokat megkötni hajlandó ember, aki ha más felekezethez tartozókkal kénytelen együtt élni, azt nem a másik

1 *Topographies of Tolerance and Intolerance. Responses to Religious Pluralism in Reformation Europe*. Eds.: Plummer, Marjorie Elizabeth – Christman, Victoria. Leiden–Boston, Brill, 2018. 267 p. (Studies in Central European histories, 64.)

2 „Toleration requires no principle of mutual acceptance, much less an embrace of diversity for its own sake.” Kaplan, Benjamin: *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007. 8.

elfogadásának fontosságát aláhúzó etikai elvekre építve teszi, hanem pragmatikus megfontolásokból. A kötet ebből a szempontból látványosan egységes képet mutat: az olvasónak néha az lehet az érzése, hogy az egyes szerzők esetenként talán kissé erőltetett módon is próbálják hangsúlyozni, hogy eredményeik a „filozófiatelen” kaplani értelmezés³ megalapozottságát bizonyítják.

Jelen kötetet, amely egy 2013-ban rendezett műhelyszemináriumról⁴ nőtt ki, két tematikus ciklus alkotja. Az első ciklus a tolerancia és intolerancia elválasztásának, megkülönböztetésének nehézségeit tárgyalja. A téma jó felvezetésül szolgál Victoria Christman írása, amely Antwerpen „újkeresztényeinek” kora újkori hányattatásait mutatja be, s e konkrét esettanulmányból kiindulva a vallási türelem újkori kutatásának átfogó perspektíváit is tárgyalja (*Ideology, Pragmatism and Co-Existence – Religious Tolerance in the Early Modern West*). A szerző célja annak illusztrálása, hogy még ha a politikai diskurzusban elő is kerülnek teológiai-bölcseleti érvek a tolerancia mellett, azt sem kell különösebben „komolyan vennünk”, mert az efféle argumentáció mögött a kora újkorban sohasem valamiféle átfogó szabadság-filozófia húzódik, hanem szinte kizárólag pragmatikus megfontolások. A konkrét példa: V. Károly, német-római császárként és Németalföld uraként, egyaránt a katolikus egyház monopóliumának fenntartásában és a vallási heterodoxia minden formájának elfojtásában volt érdekelt. Antwerpen városi tanácsa azonban V. Károly egymást követő valláspolitikai ediktumait úgy értékelte, hogy a császár ezek kibocsátásával a város történeti kiváltságait és gazdasági érdekeit egyaránt megsérti (arról a metropoliszról beszélünk, amelynek népessége a 16. század első felében elérte a 100 ezret, amely a németalföldi adóbevételek 75 százalékát produkálta, s amelynek hagyományosan szokása volt biztosítani a város pezsgő gazdasági életéhez hozzájárulók lelkiismereti szabadságát). Különösen intenzíven veszik védelmükbe az antwerpeniek a városban egy-két nemzedék óta megtelepedett portugál anyanyelvű újkeresztény *conversókat*, akiknek nem kizárólag azzal a váddal kellett szembenézniük, hogy lelkük mélyén továbbra is atyáik hitét vallják (azaz keresztény hitre térésük nem őszinte meggyőződést tükröz), hanem azzal is, hogy a szaloniki zsidókkal összejátszva az Oszmán Birodalom javára gyűjtenek politikai, gazdasági és akár katonai információkat. A városi tanácsnokok sokáig kizárólag pragmatikus és gazdasági természetű érvekkel próbálták óvni gyanúba keveredett polgártársaikat – ezekre az érvekre az adóbevételeit maximalizálni kívánó császár sokáig fogékonyak is bizonyult. Amikor azonban az 1540-es évek végén a portugáliai események hatására Károly minden korábbinál eltökéltebben lépett fel az újkeresztények ellen, a városi tanács olyan levelet írt Granvelle arras-i püspöknek, a császár egyházügyi tanácsadójának, amelyben már kifejezetten teológiai/etikai természetű érveket is felhozott a portugálok védelmében. Christman, a kötet kaplani szellemének megfelelően úgy értelmezi a történéseket, hogy az erasmusi–castelliói argumentumok szerepeltetése alapvetően azzal a pragmatikus okkal magyarázható, hogy címzettje nem a császár, hanem egy püspök, akinek hivatásánál és képzettségénél fogva fogékonyak illene lennie a bibliai és bölcseleti érvrendszerre. A lelkiismeret szabadságának átfogó elvi védelmezéséről és a sokszínűség értékékként való tételezéséről azonban még ebben a levélben sincs szó, azaz a liberális moralizálás kizárólag egy pragmatikus stratégia részeként – mégpedig nem is központi elemeként – értelmezhető.

3 Erről bővebben lásd: Balázs Péter: Az újkori vallási tolerancia elmélete és gyakorlata – historiográfiai áttekintés. In: *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, 141. (2017) 3–14.

4 Ennek helyszíne a H. Henry Meeter Center for Calvin Studies (Calvin College, Grand Rapids, Michigan, US) volt.

Timothy Fehler tanulmánya (*Coexistence and Confessionalization: Emden's Topography of Religious Pluralism*) azt bizonyítja, hogy az újkorban nemcsak a tolerancia, hanem az intolerancia is elsősorban pragmatikus karakterjegyeket mutat. A fríz területen fekvő Emden városa, amely a sikeres református konfesszionalizáció iskolapéldájának tekinthető, miután megszabadult ferences kolostorától, és miután teljességgel felszámolta a katolikus vallásgyakorlatot, részben teológiai, részben gazdasági, részben pedig politikai megfontolásokból mégis megtúrta a lutheránus, az anabaptista és a zsidó polgárok jelenlétét. Az előbbi két felekezet vallásgyakorlatát korlátozta ugyan a városi tanács, s a református lelképászorok arra szólították fel híveiket, hogy kerüljék vagy szorítsák a minimálisan szükségesre a velük való érintkezést, ám az együttélés e korlátozott formában mégis megvalósult. A zsidókat külön utcába próbálták szorítani (a gettósítási kísérlet részleges sikerrel járt), s védelmi pénzt (*Schutzgeld*) is szedtek tőlük. Fehler szerint a tanulság egyértelmű. Emdenben szó sincs elvi alapokon nyugvó toleranciáról, hiszen a sokszínűséget lényegében senki sem tekinti védelmezendő értéknek: a felekezetek együttélése helyzet szülte kényszer, és semmi más.

James Blakeley írása (*Resisting Biconfessionalism and Coexistence in the Common Territories of the Western Swiss Confederation*) bizonyítja, hogy „papíron” akár toleránsként is értékelhető intézkedések is szolgálhattak eredendően intoleráns célokat. Az 1528 óta „megreformált” hiten lévő Bern és a katolikus hithez hűséges Fribourg közösen gyakorolja a felügyeletet Orbe és Grandson felett. Mindkét város deklarálja ugyan, hogy a szóban forgó terület minden lakosa szabadon gyakorolhatja vallásos hitét, és a bikonfesszionizmus erőszakos felszámolására nem törekszik, a gyakorlat ezzel szemben azt mutatja, hogy a *Corpus Christianum* korábbi egységének felbomlása állandó konfliktusokkal jár, s hogy a bernieknek valójában eszük ágában sincs visszafogni a terület protestánsná tételét célzó kísérleteiket. Bár 1532-ben a két városi tanács közös rendeletben tesz hitet a bikonfesszionális állapot fenntartása és a kétoldali erőszakos túlkapások felszámolása mellett, a bernieknek két évtized leforgása alatt, 1554-re mégis sikerül megszüntetni a katolikus vallásgyakorlatot a tárgyal régióban. A békés együttélésről és a felekezeti határokon átívelő evangéliumi szeretetről szóló deklarációk tehát üresek: csak a hatalmi gépezetek kérelmelhetetlen működésének lepléül szolgálnak.

A tolerancia újkori elméletének és gyakorlatának kutatói általában némiképp zavarban vannak a boszorkányperek tárgyalásakor, mivel a kérdés nem integrálható zökkenőmentesen a vallásüldözés (*religious persecution*) tematikájába. William Bradford Smith (*The Persecution of Witches and Discourse on Toleration in Early Modern Germany*) azt kívánja bizonyítani, hogy a Német-római Birodalom katolikus tartományában a boszorkányégetések bírálói gyakran „procedurális” (értsd: nem elvi, hanem „eljárásjogi”) alapokon javasoltak toleranciát az érintettek vonatkozásában, s hogy ezen attitűd szoros rokonságban áll az eretnekekkel és a felekezeti kisebbségekkel szembeni „pragmatikus” toleranciával. A tanulmányban tárgyalt jogászok szerint boszorkányperek nyilvánvalóan léteznek, s az is világos, hogy a sátán szolgálai, megtűrésüknek tehát semmiféle elvi alapja nem lehet, mivel a Gonoszszal nem köthető elvi kompromisszum. A boszorkányperek kritikusai azonban – anélkül tehát, hogy tagadnák a boszorkányperek létét vagy veszélyes voltukat – élhetnek egyfelől azzal az érveléssel, hogy a birodalom közjoga lehetővé teszi a vallási heterodoxok üldözésének ideiglenes felfüggesztését, amennyiben az üldözés megingatja a politikai rend stabilitását, másfelől pedig hivatkozhatnak arra is, hogy a kínzásra épülő joggyakorlat egyszerűen nem teremtet kellőképpen biztos alapot a bűnösök elítélésére, hiszen a kínvallatás során a vádlott kész olyasmit is bevallani, amit egyáltalán nem is követett el. Elődeinek megfontolásait radikális formába öntő munkájában Friedrich Spee felhívja a világi hatóságok figyelmét: a fenn-

álló ítélkezési gyakorlatban óriási a veszélye annak, hogy valódi boszorkányok mellett ártatlannak is máglyára kerülnek, ami egyfelől összeegyeztethetetlen a keresztényi *caritasszal*, másfelől pedig megingathatja a világi hatalom képviselőinek igazságosságába vetett hitet, s könnyen lázongáshoz vezethet. A kötetbe jól illő tanulság: nemcsak valamiféle racionalisztikus tolerancia-filozófia alapján, hanem pragmatikus politikai megfontolások, a birodalmi jogrend és a keresztényi *caritas* nevében is lehet érvelni a boszorkányüldözések fenntartása ellen.

David Luebke tanulmányából (*Concubinaries as Citizens: Mediating Confessional Plurality in Westphalian Towns, 1550–1650*) kiderül, hogy a münsteri katolikus papok jelentős része hagyományosan tartott szeretőt/ágyast, s a hívek ezért – néhány kivételtől eltekintve – nem ítélték el őket, sőt az efféle – egyházjogilag nyilván védhetetlen – kapcsolat „polgári” integrációjuk fontos tényezője volt, mivel a közösség szemlátomást jobban bízott egy olyan egyházi emberben, akit efféle szociális kötelék kapcsolt össze a városi polgárokkal: a püspök-herceggel vagy más egyházi autoritással való konfliktus esetén feltételezhető volt, hogy a „nős” pap inkább a közösséghez lesz lojális, mint a felsőbbséghez. A reformációt követően a házaspáros lelkipásztorok jó példája nyilván új kontextusba helyezte a jelenséget. Szemmel látható, hogy ez a katolikus és a protestáns gyakorlat között fennálló párhuzamosság alkalmas volt a felekezetek közötti feszültségek enyhítésére, ráadásul, mivel a komplex felekezeti képet mutató vesztfál területeken egyébként sem volt különösebben intenzív a felülről érkező konfesszionális kényszer, az egyháziak és laikusok a lehető legkétszósabb és a lehető legkevésbé kategorikusan definiálták magukat katolikusként vagy protestánsként. A tanulság ismét csak az, hogy a mindennapi (többé-kevésbé) békés együttélés mennyire független mindenféle elvi megfontolástól.

A kötet második ciklusának címe (*Mapping Memory*) emlékezetpolitikai közelítésre utal, ám a két ciklus tematikai elkülönülése egyáltalán nem nevezhető látványosnak. Emily Gray írása (*Celebrating Peace in Bi-Confessional Augsburg: Lutheran Churches and Remembrance Culture*) azt vizsgálja, hogy az augsburgi evangélikus polgárok miképpen ünnepelték a vesztfáliai béke évfordulóit. A *Hohes Friedenfest* celebrálása egyáltalán nem a felekezeti együttélés boldogságának kihangsúlyozása vagy a szekularizáció elmélyülésének irányába mutatott, hanem – épp ellenkezőleg – a helyi evangélikus identitás megerősítését szolgálta, polemikus, sőt kifejezetten intoleráns szellemben. David Mayes tanulmánya (*Discord via Toleration: Clerical Conflict in the Post-Westphalian Imperial Territories*) pedig azt látszik bizonyítani, hogy a 17–18. század során a különböző felekezetekhez tartozó egyházi emberek (papok, lelkipásztorok) közti konfliktusok gyakorisága és intenzitása egyáltalán nem mérséklődött, sokkal inkább fokozódott. A vesztfáliai béke megeremtette annak lehetőségét, hogy különféle felekezeti polgárok éljenek egy politikai közösségben, ugyanakkor meg is sokszorozta a konfliktusok gyakoriságát. A tolerancia intézményesülése paradox módon az intoleráns epizódok számát is növelte – ezzel a meglátással kívánják cáfolni, összhangban a kaplani bírálattal, a *narrative of progresst*. Bár arra mindenképpen alkalmasak ezek a tanulmányok, hogy illusztrálják: a tolerancia térhódításának folyamata a legkevésbé sem volt lineáris, azért érdemes persze hozzátenni, az itt tárgyalt konfliktusok leginkább jogi és politikai fegyverekkel megvívott kompetenciaviták voltak, amelyeket össze sem lehet hasonlítani az 1648 előtti gyakran véres és erőszakos összeütközésekkel.

Marjorie Elisabeth Plummer egy német falucska, Welper példáján illusztrálja (*Parish Clergy, Patronage Rights and Regional Politics in the Convent Churches of Welper, 1532–1697*), hogy a 16–18. században a feloldatlan feszültségek miatt a katolikusoknak és a protestánsoknak egyre inkább nehezükre esett közösen használniuk a helység templomát, s a ciszterci apácák végül 1697-ben úgy döntöttek, hogy a *simultaneumot* felszámolva inkább saját zárda-

templomot építenek. A falu – amely tárgyalt korszakunkban először a Vesztfáliai Hercegség, majd a brandenburgi választófejedelem, végül a porosz király fennhatósága alá tartozott – népességében fokozatosan többségbe kerültek az evangélikusok, akik képesek voltak kidolgozni egy megosztott templomhasználatra épülő és sokáig mindkét fél számára elfogadhatónak tűnő *modus vivendi*-t a konvent apácaival és a katolikus hívekkel. Ez a villongásokkal és komolyabb összeütközésekkel terhes együttélés azonban mindkét közösség életét megkeserítette, így az elkülönülést mindenki felszabadulásként élte meg. Plummer értelmezésében a történet fényesen bizonyítja, hogy a vesztfáliai béke hatékonynak tűnő politikai megoldást hozott ugyan az erőszakos felekezeti összetűzések problémájára, a 19. századig azonban lélekben nem közeledtek egymáshoz a konfesszionális határok különböző oldalain élő hívek.

Geoffrey Dipple tanulmánya (*Anabaptists and 17th Century Arguments for Religious Toleration*) talán a leghagyományosabb a kötet írásai közül, amennyiben legalábbis érveket tárgyal és nem csak gyakorlatokat. Az írás értékes hozzájárulás ahhoz a vitához, amely arról szól, hogy mennyiben olvashatjuk a 16–17. századi anabaptisták eszme-futtatásait a lelkiismereti szabadság feltétlenül szükséges voltáról a vallásszabadság modern és liberális eszmerendszerének előzményeiként.

Shira C. Weidenbaum egy Jean de Moncy nevű tanító 1608-ban közzétett „pedagógiai” írásművét tárgyalja (*Imagined Conversations: Strategies for Survival in the Dialogues Rustiques*), amelyben a kálvini református hit alapvetéseit egy katolikus pappal vitába bocsátkozó fiktív pásztor – környezetének világi spirituális vezetőjeként – prezentálja olvasmányos formában. 1613-ban Moncy egy új szereplőket színre állító folytatással gazdagítja a regényes narrációt, amely különösen nagy hangsúlyt fektet a nikodémizmus problémájára. A Genfben kiadott munka igazi bestsellere a kornak: a 17. században mintegy harminc kiadást ért meg. Az Egyesült Tartományokhoz tartozó (tehát hivatalosan protestáns) Gelderland és a Spanyol-Németalföld részét képező (tehát katolikus) Artois tartomány határvidékére lokalizált történet hűsbavágó aktualitással már nem rendelkezik ugyan a században, mivel a régióban a felekezetek közötti heves küzdelmek viszonylagos nyugvópontra jutottak, az üldöztetés megtapasztalásának emléke azonban nagy szerepet játszik a (katolikus és református) hit megerősödésében és a felekezeti identitás megszilárdulásában. A szöveg üzenete világos. Egy hívőnek sem szabad nikodémia módon katolikus földön maradnia: az Evangélium követőinek holland vagy genfi területre vándorolva kell teljes életet élniük.

A kötetet rövid epilógus zárja, amelyben Amy Nelson Burnett ismétli el Kaplannak a tolerancia eszmetörténeti vizsgálatának elégtelenségét és az említett narratíva elvetésének szükséges voltát tárgyaló (fentebb már röviden ismertetett) téziseit. A kiadvány – amely címében ugyan a reformáció Európájára utal, a benne foglalt tanulmányok azonban szinte kizárólag a Német-római Birodalomra, Németalföldre és a svájci kantonokra összpontosítanak – összességében arról tanúskodik, hogy az új kutatási paradigma nyilvánvalóan képes komoly eredmények felmutatására, az irányzat képviselőinek felróni talán csak azt lehet, hogy polemikus hevületükben túl sok nyilat lőnek ki az eszmetörténeti/filozófiatörténeti közelítés híveinek irányába. E sorok írójának álláspontja szerint ugyanis a két kutatási irány eredményeinek rafinált összeegyeztetése üdvözítőbb volna a kérelhetetlen filozófiaellenességnél.

Balázs Péter*

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanzékiének egyetemi docense (6722 Szeged, Egyetem u. 2.).

Remények és veszélyek között¹

Az Oszmán Birodalomban élő örmények történelmének gazdag szakirodalma van, ám a feldolgozásokban elsősorban az első világháború idején végbement genocídium kérdése került előtérbe, és mindeddig kevés teret kapott az azt megelőző korszak. Elke Hartmann németországi oszmanista *Örmény élet az Oszmán Birodalomban* című kötetének hiánypótló jellege és újdonsága éppen abban áll, hogy az esettanulmányok révén tágabb perspektívába helyezve járja körül a 19. századi oszmán modernizációs törekvéseket. A szerző kitér a korabeli örmény vezetők társadalmi beágyazottságára, számba veszi az örmények társadalmi viszonyait, politikai mozgásterét, valamint az örmény közösségek életének számos aspektusát, mindezek által egyúttal betekintést nyújt a 19. századi Anatólia történelmébe is.

Elke Hartmann szemléletes példák egész során keresztül világítja meg az Oszmán Birodalomban élő örmények életének meghatározó kereteit. Megvizsgálja, hogy milyen volt az örmények helyzete az Oszmán Birodalmon belül, illetve hogy hozott-e számukra jelentős változást az oszmán reformok ideje. Kitér arra, hogy milyen reményeket fűztek az örmények a 19. századi reformokhoz, milyennek látta a politikai vezető réteg az örmények perspektíváit. Áttekinti, hogy az örmények milyen módon viszonyultak a többi etnikai csoporthoz, elsősorban a kurdokhoz.

A kötet első, *Kettős rés, hármas híd: a Houshamadyan-projekt és egy poszt-nacionalista örmény történetírás dimenziói* című fejezete az említett projekt példái révén mutat rá azokra az új lehetőségekre és perspektívákra, amelyek szakítanak a nacionalista beállítottságú történetírás gyakorlatával. Hartmann felhívja a figyelmet arra, hogy jóllehet az Oszmán Birodalom történetét világszerte számos egyetemen oktatják és kutatják, a feldolgozásokban az örmények rendszerint nem kapnak helyet, pedig az Oszmán Birodalomban eltöltött fél évezred alatt az oszmán társadalom legkülönbözőbb szintjein jelen voltak, így elválaszthatatlanul összefonódtak a birodalommal. A szerző számos okkal magyarázza a mellőzést. Egyrészt 1923-ban az Oszmán Birodalom szétesése után létrejött Törökország, és az új nemzetállam leszűkítő, nacionalista szemszögéből adódóan az Oszmán Birodalmat török birodalomnak tekintették. Csak a legutóbbi időkben kezdte el ezt a szemléletet felváltani egy pluralista irányultságú megközelítés. Másrészt az Oszmán Birodalmat rendszerint turkológusok-oszmanisták kutatják, ami maga után vonja azt is, hogy a török nyelvű források válnak mérvadóvá az értelmezés során, teret engedve annak, hogy elsősorban az oszmán központi államhatalom és a török-muszlim vezető réteg által képviselt szempontrendszer jelenjen meg a feldolgozásokban.

1 Hartmann, Elke: *Örmény élet az Oszmán Birodalomban*. Bp., L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2021. 273 p. (Studia Armenologica Hungarica.)

Az örmények számára az oszmán uralom utolsó évei azt a tragikus élettapasztalatot hozták magukkal, hogy a saját államuk megpróbálta szisztematikusan megsemmisíteni a közösségüket. A népirtás túlélőinek, akik szétszóródtak a nagyvilágban és a háború után létrehozták a saját nemzetüket, azzal kellett szembesülniük, hogy elhallgatják és letagadják a népirtás tényét, ezért képtelenek voltak a saját történelmi örökségük részének tekinteni az oszmán időszakot, és az örmény történetírásban igyekeztek kihagyni minden török vagy kurd vonatkozású elemet. Ez az eljárás különösen szembeszökő az újkori történelemmel foglalkozó történelemkönyvek esetében. A szerző példaként Hrant Pasdrmadian *Hajots Badmoutiun* (Az örmények történelme) című könyvét hozza fel, amely Bejrútban jelent meg 1992-ben. De nem csupán az oszmán idők örmény történelmi örökségét hanyagolták el. Amikor 1965 után a genocídiumról szóló diskurzus egyre inkább átpolitizálódott, akkor szándékosan éppen a saját örmény forrásait hagyták ki az érvelés során, hogy elkerüljék a szubjektivitás látszatát. Inkább más, objektívnek ítélt dokumentumokra támaszkodtak, holott a gazdag örmény forrásokban megjelenik az Oszmán Birodalomban élő örmények életének sokszínűsége, ami jóval túlmutat az örmény közösségen, és az egész birodalom vonatkozásában releváns ismeretekkel szolgál.

A többezernyire tehető örmény forrás mikroszinten szemlélteti az oszmán társadalom felépítését, a különböző népcsoportok együttélésének feltételeit és nehézségeit. Annak érdekében, hogy az örmény források egy helyre kerüljenek, és a mikrotörténeti kutatások – legfőképpen a szubjektív tanúságtételek és a családi fényképek révén – lehetővé váljanak, az oszmanista Elke Hartmann és az armenológus Vahé Tachjian 2010-ben Berlinben létrehozta a Houshamadyan-projektet. Az örmény *houshamadyan* szó emlékkönyvet jelent, azokat a köteteket, amelyekben az Oszmán Birodalomban élő örmények ellen elkövetett népirtás utáni évtizedekben összegyűjtötték a túlélők emlékeit, hogy rögzítsék és legalább ily módon megőrizzék az emlékezetükben a szétrombolt életük maradványait. A Houshamadyan-projektet egy virtuális emlékkönyvként kell elképzelni, amely feladataul tűzte ki, hogy a tudomány és a művészet eszközeivel feltárja azoknak az örményeknek az életét és hétköznapi kultúráját, akik az Oszmán Birodalomban éltek.

A második fejezetben Elke Hartmann áttekintést nyújt az új vezető rétegről, annak ambíciójáról, felhívja a figyelmet az örményekre leselkedő veszélyekre és az általuk elszennvedett erőszakos cselekedetekre. A szerző úgy fogalmaz: összességében elmondható az örményekről, hogy szervesen betagozódtak az oszmán társadalmi struktúrába, ám jogállásukban határozottan különböztek muszlim honfitársaiktól: nem vehettek részt a politikai hatalomgyakorlásban és katonai szolgálatot sem teljesíthettek, ugyanakkor mint az előjogokból kirekesztett kisebbséget erőteljes szociális dinamika és modernizáló tettvágy is jellemezte.

A harmadik fejezet makroszintű elemzést nyújt a 19. századi Oszmán Birodalomban zajló modernizációs folyamat jellegzetes problémáiról. A negyedik fejezet az örmény tartományokban zajló modernizációs és centralizációs politika következményeit tárgyalja, minderről pedig úgy ad átfogó képet, hogy közben a kérdéshez a birodalom periferiáját érintő közigazgatási gyakorlat szemszögéből közelít. Az ötödik, a hatodik és a hetedik fejezet fókuszában konkrét események állnak.

Az ötödik fejezet egy mikrotörténeti esetet dolgoz fel (*Helyi történelem globális összefonódásban: a Gülizar nevű fiatal lány története*). Egy fiatal örmény lány sorsán keresztül – akit Musza bej kurd törzsi vezető elrabolt – világít rá a provinciákban élő örmény nők kiszolgáltatottságára és az őket érő atrocitásokra. Bemutatja azt is, hogy a korabeli sajtó révén miként kap az esemény nemzetközi visszhangot, ezáltal pedig a lokális esemény és egy egyéni sors milyen módon válik a globális összefüggések részévé.

A hatodik fejezet azt vizsgálja, hogy az örmény vezető réteg milyen mértékben vett részt a közügyekben, mennyiben határozta meg azt a kulturális kötődése. Egyúttal megvilágítja azt is, hogy a birodalom szétesése után miért tűnt el az örmény oszmanista vezető réteg a történelmi emlékezetből (*Oszmán pozícionálás és a közügyekben való részvétel igénye: az első oszmán parlament örmény képviselői*).

A hetedik fejezetben a szerző azt vizsgálja, hogy az Oszmán Birodalomban élő örmény forradalmárok miként viszonyultak Oroszországhoz, és a végletekig kiélezett helyzetekben milyen döntéseket hoztak, a döntéseket pedig összeveti az ifjútörök kormány álláspontjával. A nyolcadik fejezet az örmény nemzeti eposz főhőse, Sasuni Dávid példáján keresztül mutatja be az örmény nemzeti mítosz és az örmény identitás kialakulását, illetve annak újraértelmezési és aktualizálási lehetőségeit. A kilencedik fejezetben az örmény családi fényképek kerülnek a vizsgálódás fókuszába, amelyek forrásanyagként gazdag lehetőséget nyújtanak az örményeken túlmutató tágabb társadalomtörténeti összefüggések vizsgálatához.

A könyv kilenc fejezetében Elke Hartmann különböző szemszögekből és eltérő módszertani megközelítésekkel vázolja fel az Oszmán Birodalomban élő örmények életét. Az első fejezet ráirányítja a figyelmet, hogy milyen kontextusban lehet az örmények történetét vizsgálni, s ez milyen lehetőségeket nyújt a történetírás számára. A szerző többféle forrascsoportot használ: egyfelől az oszmán tartományokban élő örmények helyzetét sajátosan örmény szemszögből és örmény történelmi forrásokra alapozva vizsgálja (második fejezet), másfelől viszont az oszmán állami levéltárakban fellelhető források alapján is körüljárja ugyanezt a témát (negyedik fejezet). A hatodik fejezetben egyaránt használ örmény és oszmán forrásokat. A makrotörténelmi vizsgálatokat esettanulmány követi (ötödik fejezet). A kötetben szerepel percepció- és mentalitástörténet (nyolcadik fejezet), amit történelmi fényképek mint új forrásállomány felhasználása követ (kilencedik fejezet).

Az egyes fejezetekben szereplő esettanulmányok szinte önmagukban is megálló egységet alkotnak, így formailag is tetten érhető a szerzőnek azon törekvése, hogy az egymással szorosan összefüggő fejezetek külön-külön is önálló olvasmányélményt nyújtsanak a befogadó számára. Ebből a szempontból kivételt képez a negyedik fejezet, mivel az visszatérő viszonyítási pontul szolgál a következőkhöz, így Elke Hartmann gyakran utal erre a fejezetre. Ebben a részben fontos átfogó ismereteket nyújt a szerző általa, hogy az Oszmán Birodalomban élő örmények helyzetét a 19. századi oszmán világ összetettségébe ágyazva mutatja be. Ily módon érvényesül az a szándéka, hogy az örmény közösséget következetesen az oszmán összefüggésrendszerbe helyezze, és saját álláspontja is ugyanebben a kontextusban váljon értékelhetővé és értelmezhetővé.

Elke Hartmann jelen tanulmánykötetének egyik fontos meglátása, hogy az Oszmán Birodalom kései időszakában az örmények a remények és kiábrándulások okozta feszültségek közepette éltek. Paradox módon létük annál veszélyeztetettebbé vált, minél határozottabban álltak ki az oszmán állam mellett, minél egyértelműbben foglaltak állást a politikai integráció mellett, illetve minél aktívabban támogatták az Oszmán Birodalom megreformálását. Miközben egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy az örmények a modernizáció hajtómotorjai, a plurális oszmán államról alkotott elképzeléseik egyre inkább összeütközésbe kerültek azokkal a muszlim-török birodalomról alkotott eszmékkel, amelyeket az ifjútörök felső réteg képviselt, azaz a többfelekezeti és soknyelvű föderalista birodalom víziója a nagy török birodalom ideájával.

A szerző aprólékos és elmélyült elemzéseken keresztül ismerteti meg az olvasóval azt a folyamatot, amelynek során az Oszmán Birodalom „hűség nemzetének” tekintett örmények fokozatosan eljutnak a kirekesztettségig, majd a genocídiumig. Konkrét példá-

kon, családok sorsainak felvillantásán keresztül mutatja be az örmények migrációjának történetét, az újrakezdés és a felemelkedés nehézségét, tehetségük megnyilvánulási formáit a legkülönbözőbb területeken: a városépítészettől a fényképezésig, a húskereskedéstől a korszerű, szekuláris oktatási rendszer kiépítéséig. Elke Hartmann gazdagon dokumentált könyve újszerű megközelítésben, egyúttal olvasmányos módon tárja fel az Oszmán Birodalomban élő örmények életét. Új szempontrendszereket kínál az olvasónak, hogy mélyebb betekintést nyerjen nemcsak a számos kihívással szembenéző örmények sorsának alakulásába, hanem a 19. századi Anatólia oszmán történelmébe is.

*Blénesi Éva**

* A szerző a Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének vendégprofesszora.